

САЙМОН КУЗНЕЦЬ І ХАРКІВСЬКА ВИЩА ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА
ПОЧАТКУ ХХ СТ.

**Михайличенко Д. Ю., кандидат історичних наук, доцент
кафедри політекономії Харківського національного економічного
університету ім. С. Кузнеця**

**Московкін В. М.,
доктор географічних наук, професор кафедри світової економіки
економічного факультету Білгородського державного університету**

Як учений і як особистість С. Кузнець справляв велике враження на сучасників. «...Рівень мислення Кузнеця та інших учасників був непорівнянний ...Коли всі ці непрофесіонали заплутували будь-яке питання, слово брав за своєю ініціативою або на прохання голови Кузнець, скромна, делікатна людина з тихим голосом, неквапливою і чіткою професорською промовою... нікого не зачіпаючи, він швидко заміняв туманні розмови більш-менш суворим аналізом. Через десять – п'ятнадцять хвилин все ставало на свої місця, і ми дивувалися, як ми цього раніше не розуміли або не помічали? Його вміння розкласти складне питання на прості і ясні складові захоплювало», – згадував А. Анікін про свої зустрічі з Саймоном Кузнецем восени 1955 р. на засіданнях робочих груп Європейської економічної комісії ООН для Азії і Далекého Сходу в Бангкоку.

За вдалим зауваженням М. Абрамовіца, «...коли Кузнець тільки починав свою діяльність ..., економіку можна було за великим рахунком все ще

вважати спекулятивною наукою ... Вона виходила з нечітких постулатів і шляхом логічних висновків переходила від них до не цілком певних висновків. Свого часу цей метод приніс достатньо хороші результати ... Однак він був практично марний у питаннях, пов'язаних із поведінкою економік різних країн у цілому, з їх зростанням і циклічністю. Для дослідження цих сторін економічного життя економіка повинна була перетворитися з галузі прикладної логіки в емпіричну науку. Мені здається, ми маємо право сказати, що за останні півстоліття в цьому напрямку був зроблений ряд важливих кроків. Серед іншого, тут можна відзначити і велику повноту охоплення, і велику деталізацію, і відтворення історичних даних, і емпіричні дослідження зростання і коливань, і розвиток економетричних досліджень і кількісної економічної історії. І у всіх цих областях внесок Кузнеця був не менше, а нерідко і більше, ніж будь-якого іншого сучасного вченого».

Традиційно Саймона Кузнеця розглядають як учня відомого американського економіста, творця Національного бюро економічних досліджень Уеслі К. Мітчелла. Дійсно, про свій великий борг перед ним говорить сам Кузнець у автобіографії. Однак ознайомлення з ранніми працями Саймона Кузнеця, а також факти, що показують його стрімкий академічний прогрес у Колумбійському університеті, свідчать, що цей вплив не міг бути вичерпним. Окрім плідної співпраці з У. Мітчеллом, окрім особистого таланту самого Саймона Кузнеця, було ще щось, що вже з перших кроків у науці допомогло молодому емігрантові заявити про себе як про великого економіста-дослідника.

Огляду наукової творчості Саймона Кузнеця присвячено низку ґрунтовних статей, які досить влучно оцінюють його внесок у економічну науку та вказують на особливості його дослідницької методології. Як правило, початок академічної кар'єри майбутнього Нобелівського лауреата пов'язують із навчанням у Колумбійському університеті та впливом професора У.

Мітчелла, під чийм керівництвом Кузнець захистив свої дисертації і тривалий час працював у Національному бюро економічних досліджень. Вплив У. Мітчелла є безумовним, і про свій глибокий інтелектуальний обов'язок перед ним Кузнець зважив за необхідне згадати у своїй біографії. Проте настільки же очевидно, що цим впливом формування поглядів Кузнеця як молодого науковця справа не обмежувалася. Марковими рисами наукового почерку У. Мітчелла було прагнення до «науковізації» економічної теорії – вироблення достовірних засобів перевірки гіпотез, головним чином кількісних засобів, створення надійних дослідницьких методів. У. Мітчелл використовував підхід, близький до ситуаційного аналізу (case studies); його У. Мітчелл вживає у своїх найбільших помітних працях, які виявили його як науковця: «A History of Greenbacks» (1903) та «Gold Prices and Wages Under the Greenback Standard» (1908). У. Мітчелл вивчає функціонування економіки фіатних грошей на прикладі емісійної політики 1860-х рр.; «Business Cycles» (1913) – дослідження динаміки економічної кон'юнктури попереднього двадцятиліття. Помітною є і увага до проблеми економічної поведінки людини, яку У. Мітчелл переймає у свого вчителя Т. Веблена. Але такі характерні Кузнецеві риси, як манера вивчати економічні процеси у тривалій, практично історичній, перспективі та розглядати їх у зв'язку із соціальними й навіть соціокультурними явищами, У. Мітчеллу не були властиві.

Найчастіше феномен Кузнеця розглядають у контексті тієї ролі, котру зіграла в розвитку сучасної економічної думки в США Східноєвропейська єврейська діаспора. Історик економічної науки Марк Перлман зазначає, що після Першої світової війни в американському економічному середовищі, зокрема в науці про господарство, посилюється присутність емігрантів зі Східної Європи і їх безпосередніх нащадків.

Розмірковуючи про становлення С. Кузнеця як ученого, М. Перлман проводить паралель між ним і його старшим колегою економістом, здавалося б, зі схожою долею, Зелігом Перлманом (батьком М. Перлмана).

Народившись у 1888 р. в Білостоці, З. Перлман у молодості пережив захоплення марксизмом. У 1900-ті рр. він вивчав медицину в університетах Італії, брав участь у діяльності Загального єврейського робітничого союзу (Бунду), захоплювався літературною творчістю М. Горького. Залишившись без засобів для продовження навчання, в 1908 р. З. Перлман емігрував у США, де поступив до Вісконсінського університету в Медісоні і зайнявся вивченням економіки. У Медісоні його вчителями були відомі американські історики праці Ф. Тюрнер, Дж. Коммонс, Р. Елі. В університеті З. Перлман відкинув свої марксистські симпатії і почав розвивати теорію особистого інтересу у трудових відносинах. Досліджуючи робітничий рух, у 1912 р. З. Перлман ледь не був лінчований страйкуючими робітниками. Надалі З. Перлман здобув популярність як великий фахівець у сфері економіки праці, прихильник інституціоналізму й історизму в дусі Гегеля. У 1928 р. була опублікована його найбільш важлива робота «Теорія робітничого руху», присвячена критиці поглядів Маркса і Леніна.

Вказуючи на бундістське захоплення молодості свого батька, М. Перлман зазначає, що обидва вони (З. Перлман і С. Кузнець) «були очевидним продуктом російсько-єврейського марксизму зразка епохи, що передувала 1920-м рр.». Наскільки коректне подібне узагальнення? У своїх статтях М. Перлман не приводить свідоцтв, які б підтверджували можливу зацікавленість Кузнеця марксизмом, «меншовицьким марксизмом» або ідеологією Бунду. Немає слідів подібного інтересу, крім безумовного знайомства з економічною доктриною К. Маркса і його послідовників, і в наукових роботах С. Кузнеця.

Г. Вейл, автор останньої за часом великої біографічної публікації, присвяченої Саймону Кузнецю, також зазначає оригінальність його творчості в рамках американської економічної науки першої половини ХХ ст., але висловлює дещо іншу гіпотезу. С. Кузнець приїхав з Харкова з досконалим знанням «статистичних і емпіричних методів»; при цьому він мав унікальну

здатність дивитися на економіку з чисто емпіричних позицій, «крізь лінзи, які не замутнені будь-якою теоретичною упередженістю», з позиції майже чистого аркушу («*tabula close to rasa*»). Що слід розуміти як необізнаність Кузнеця з сутнісними економічними концепціями і історією економічної думки.

Чи був Кузнець таким «чистим аркушем», не обтяженим зайвими теоретичними знаннями? На жаль, відповіді на це питання однозначно було далеко не просто. У присвячених творчості Кузнеця ґрунтовних публікаціях рідко робилися спроби встановити обставини його навчання і роботи до 1922 р. На наскільки хиткому фундаменті будувалися припущення про харківський період життя Саймона Кузнеця, говорять багаточисельні фактичні неточності, що містяться в біографічних статтях про нього, починаючи від року і місця народження і закінчуючи шляхом еміграції. Мабуть, що тільки те, що він був «чистим аркушем», – це все, що дослідники знали про минуле Саймона Кузнеця аж до його прибуття у Нью Йорк 7 березня 1922 р.

Значною мірою у подібній плутанині був винен сам Кузнець. Про початок свого життєвого шляху в автобіографії він написав вкрай коротко: «Моя університетська освіта починалася в Росії і була завершена в Колумбійському університеті».

Спогади близьких малюють його як людину вкрай замкнутою в усьому, що стосувалося його життя до імміграції в США. Кузнець провів чітку грань між своїм минулим і своєю сім'єю. Він ніколи не розповідав близьким про життя в Росії, ніколи не говорив з ними по-російськи. Сам, читаючи і виписуючи російськомовну літературу, не залучав дітей до російської і іудейської культурної традиції, мабуть, бажаючи, щоб вони вирости цілком американцями. Його наукові праці, присвячені економічній і соціальній історії євреїв у Європі, начисто позбавлені натяків на особистісне відношення або на власний життєвий досвід.

Будучи людиною, налаштованою безсумнівно антикомуністично, Кузнець цілком свідомо надавав консультативну допомогу режиму Гомін'яна в Китаї, урядам Південної Кореї, Японії. Іноді виступав як експерт з питань радянської економіки. Зустрічі з представниками радянської науки справили на нього презирливе враження, він характеризував їх скоріше як «політичних апаратників», ніж учених, звівши до мінімуму академічний діалог із радянськими чиновниками від науки. Г. Вейл, у 2000-х рр. проінтерв'ював десятки колег, студентів, союзників Кузнеця і членів його сім'ї і зазначив, що всі вони характеризували його як людину аполітичну. Ніколи, навіть в «найгарячіші» 1960-ті рр., він не висловлював скільки-небудь певних політичних симпатій. Не любив він у ближньому колі говорити про роботу...

Лише одного разу, на святкуванні свого вісімдесятиріччя, С. Кузнець побіжно згадав, що отримав формальне навчання в «науковій гімназії» і два роки провів в економічному інституті.

Так що ж було в Харкові? Такий інтерес є аж ніяк не простим, адже всі західні вчені, які писали про початковий етап наукової кар'єри Кузнеця в США, стверджували, що він прибув у країну вже підготовленим фахівцем, причому з готовою магістерською дисертацією «Економічна система Шумпетера, що викладена та критикована». На думку Марка Перлмана, ця робота була написана в Харкові під час проходження другого курсу навчання у виші.

Чернетку цієї дисертації, з рукописними позначками керівника Кузнеця Уеслі Мітчелла було передано нам помічником проф. Р. Фогеля Н. Гротте. На роботі стоїть штамп архіву Гарвардського університету, куди після смерті С. Кузнеця вдовою були передані його папери і рукописи. Цей текст аналізував Марк Перлман, розглядаючи критику Кузнеця щодо поглядів Шумпетера. За його словами, оригінал дисертації Кузнеця був загубленим, але наш запит в бібліотеку Колумбійського університету, зроблений у 2009 р., виявився результативним. Було встановлено наявність не тільки дисертації Саймона

Кузнеця, а й дисертації його старшого брата Соломона «Курно і Маршалл: порівняльне вивчення» (1925 р.).

Дисертація, що свого часу справила прекрасне враження на У. Мітчелла і спонукала його звернути увагу на талановитого студента, добре показує високу академічну культуру автора, а також його методологічні вподобання, що на цей час вже визначилися. Інший західний економіст, Ангус Медісон, писав, що коли Кузнець прибув до США, він був уже досвідченим і добре навченим економістом із практичним досвідом статистичної роботи. У цей час аналіз в економічних дослідженнях був більш ускладненим у Росії, ніж в США. «Кузнець навчався тоді, коли викладали М. Туган-Барановський і Е. Слуцький, і він був чудово знайомий з роботами Н. Кондратьєва, присвяченими довгим хвилям кон'юнктури. Слід мати це на увазі, оцінюючи наступні досягнення Кузнеця у сфері вивчення економічного зростання», – зазначає А. Медісон.

Однак здійснені на початку 2000-х рр. спроби реконструювати умови навчання Кузнеця в Харкові і його ймовірне інтелектуальне оточення базувалися на хитких, зважаючи на дефіцит безпосередньої інформації, підставах. Достовірно вдалося підтвердити лише факт роботи Кузнеця у статистичній службі Південбюро ВЦРПС під керівництвом І. М. Дубінської, і розшукати його першу наукову публікацію, присвячену грошовій оплаті праці робітників м. Харкова в 1920 р.

У такій ситуації копії трьох документів з особистого архіву вченого, передані його дочкою Джудіт Штейн, виглядали як справжня сенсація.

Перший документ свідчить, що 26 жовтня 1915 р Семен Кузнець вступив до харківського Другого реального училища і закінчив його 16 травня 1917 р. (вісім «п'ятірок», п'ять «четвірок»); другий розповідає про те, що С. Кузнець 1 вересня 1917 р. вступив до вищого додаткового класу цього училища і закінчив його 31 травня 1918 р. (дванадцять «п'ятірок», дві «четвірки» і «трійка» з фізики), і третій документ (англомовна копія залікової книжки),

найнесподіваніший, говорить про те, що С. Кузнець навчався не в Харківському університеті, а в Харківському комерційному інституті з осені 1918 р., останні оцінки датовані 7 липня 1921 р. (рис. 2, 3).

Таким чином, з'явилася можливість поставити дослідження академічного минулого С. Кузнеця на більш-менш міцне фактологічне підґрунтя.

Дійсно, всупереч стереотипним уявленням про бурхливі часи революції і Громадянської війни в 1917–1919 рр., на які орієнтуються М. Перлман і Г. Вейл, Харківський комерційний інститут продовжував свою звичайну навчальну діяльність. Зміни фронтів і режимів не могли істотно порушити життя великого міста.

Бурхливою видалася весна 1917 р. Студентський страйк солідарності, мітинги, загальний революційний підйом змусили скоригувати навчальні програми. У грудні 1917 – лютому 1918 рр. Харків став місцем проведення Першого з'їзду Рад, який проголосив радянську владу в Україні. Однак уже 7 квітня 1918 р. в місто вступили німецькі війська, і настала тривала смуга стабілізації, пов'язана з присутністю армій Центральних держав і встановленням Гетьманату. Відносно спокійно відбулася зміна влади в грудні 1918 р, привівши до капітуляції Німеччини на Заході і антигетьманського повстання в Україні.

З січня 1919 р. Харків був знову зайнятий червоними, які утримували місто до кінця червня. Радянські реформи цих місяців у сфері освіти були радикальні, але через нестабільність режиму, – поверхневі. На Україну були поширені одіозні декрети російського Раднаркому про ліквідацію наукових ступенів і звань, скасування конкурсного прийому до навчальних закладів. Було здійснено першу спробу об'єднати виші міста і поставити їх під прямий контроль більшовицького уряду. Канцелярії інститутів були переведені в будівлю університету, до вишів призначалися комісари, в навчальні плани вводилися «соціально-економічні» дисципліни марксистського толку.

25 червня 1919 р., відразу ж після заняття міста Добровольчою армією, ці

заходи були скасовані, і аж до 12 грудня – чергового, на цей раз остаточного заняття Харкова червоною армією, – академічне життя увійшло в нормальне русло. На кінець 1919–1922 рр. Харківський комерційний інститут переживав реорганізацію, надовго перервав (але не припинив зовсім) нормальний хід навчальних занять.

Саймон Кузнець, згідно з документами, вступив до ХКІ восени 1918 р., мав можливість навчатися в інституті в 1918/1919 навчальному році та осінньому семестрі 1919/1920 навчального року. У весняний семестр 1919/1920 навчального року та в 1920/1921 навчальному році він міг продовжувати навчання, хоча заняття в цей час були вже істотно утруднені.

Для фундаментальних навчальних планів початку ХХ ст. майже 2 роки навчання з 4-річної програми були не таким вже малим терміном. Спроби зрозуміти особливості наукового методу Кузнеця, гадаючи про його можливі захоплення молодості, але не беручи до уваги отриману ним у Харкові базову вищу освіту, навряд чи можуть бути продуктивними.

Проте досі одна лише констатація навчання Кузнеця в Харківському комерційному інституті мало що говорила досліднику. Від 1918–1921 рр. нас відділяє стіна брехні і мовчання, споруджена радянською пропагандою. Культурний розрив, досягнутий між радянською епохою і передреволюційним часом, призвів майже до повного забуття культурного, соціального та академічного життя Харкова початку ХХ ст., пов'язаних з нею імен і подій. Е. Федорова влучно назвала епоху 1910-х рр. часом безіменного покоління, імена видатних представників якого радянська історія стерла зі своєї пам'яті. Знищення економічної науки в СРСР в 1930-ті рр. створило кардинальний розрив наступності в розвитку наукових шкіл і в змінюваності академічних поколінь. Відновити втрачену інформацію в наш час уже вкрай складно. Немає живих свідків тих подій, під час евакуації Харкова в 1941 р. були знищені ключові для цієї теми архіви Харківського комерційного інституту та Харківського університету.

Харківський комерційний інститут був утворений з ініціативи академічних і підприємницьких кіл Харкова в 1912 р. Спочатку він діяв як Вищі комерційні курси Харківського купецького суспільства, що було вимушеною поступкою Міністерству торгівлі і промисловості, що прагнув відкласти питання про відкриття інституту з політичних мотивів. 29 березня 1916 р. спеціальним законопроектом, прийнятим Державною думою, курсам було надано статус Комерційного інституту з правами вищих урядових навчальних закладів. До весни 1917 р. в ХКІ навчалися 1 226 учнів і 186 вільнослухачів обох статей, в тому числі 854 – на першому курсі.

Інститут діяв на засадах автономії та академічного самоуправління. В його стінах зібрався сильний викладацький склад, переважно з професорів юридичного факультету Харківського університету. У ХКІ витав той же університетський творчий дух, ті ж професори та викладачі Харківського університету читали в ньому лекції, проводили практичні заняття і вели наукові дослідження.

Згідно з виробленим у 1912 р. навчальним планом, який викладацький корпус інституту зі змінним успіхом відстоював перед радянською владою аж до 1930 р., навчання студентів велось на 4 курсах. Перші два курси були присвячені базовій економічній підготовці, на третьому і четвертому курсах студенти поділялися на спеціалізовані цикли (економічно-комерційний, педагогічний, банківсько-страховий, місцевого господарства, промисловий).

Копія залікової відомості С. Кузнеця (рис. 4) представляє лише частину навчального плану ХКІ. Відсутні оцінки за кілька навчальних курсів, що може пояснюватися важкими умовами навчання в 1920 р. і відсутністю ряду викладачів.

У повному вигляді, станом на 1916/1917 навчальний рік, навчальні дисципліни, які викладалися в ХКІ на 1-му і 2-му курсах, а також імена викладачів, що їх вели, наведені нижче:

Таблиця 1

Навчальні дисципліни 1го та 2го курсів Харківського комерційного інституту

1-й курс	
Богослов'я	проф., протоієрей Н. С. Стелецький
Політична економія	проф. П. І. Фомін
Історія економічних вчень у зв'язку із історією господарського побуту	проф. В. Ф. Левитський
Загальна теорія права	проф. О. М. Фатєєв
Державне право загальне і російське	проф. М. І. Палієнко
Комерційна арифметика	викл. О. М. Серіков
Землезнавство	викл. І. І. Попов
Російська історія	проф. В. І. Савва
Загальна історія	викл. М. С. Гольдін

Практичні заняття із політичної економії	проф. П. І. Фомін
загальної теорії права	приват. доц. В. С. Трахтенберг
рахівництва	викл. П. М. Соколов та О. М. Серіков
2-й курс	
Економічна політика	проф. М. М. Соколов
Статистика	проф. О. М. Анциферов
Економічна географія	проф. П. І. Фомін
Цивільне право	проф. С. Є. Сабінін
Адміністративне право	проф. О. А. Раєвський
Рахівництво	П. М. Соколов

Вища математика	викл. В. Х. Даватц
Теорія імовірностей	проф. С. Н. Бернштейн
Спец. курс політичної економії	приват. доц. І. А. Трахтенберг
Практичні заняття зі статистики	проф. О. М. Анциферов
політичної економії	приват. доц. І. А. Трахтенберг
цивільного права	приват. доц. В. І. Серебровський
вищої математики	викл. В. Х. Даватц
спец. курсу політичної економії	приват. доц. І. А. Трахтенберг

Революція і Громадянська війна внесли в навчальний план тільки невеликі зміни. На момент навчання С. Кузнеця професор Н. І. Впалієнко через хворобу передав курс «державного права» своєму учневі, професору А. Р.

Гюнтеру. Приват-доцент В. Х. Даватц у листопаді 1919 р. вступив до лав Добровольчої армії. Професори Н. С. Стелецький і В. І. Сава були вбиті більшовиками, відповідно, влітку 1919 р. і в 1920 р., вже після закінчення С. Кузнецем 1-го курсу. У першому півріччі 1919 р. був відсутній в зайнятому більшовиками Харкові проф. А. Н. Анциферов, а в листопаді 1919 року з відступаючою Білою армією він і проф. А. Н. Фатєєв назавжди покинули місто.

З переліку навчальних курсів бачимо, що на першому курсі учні отримували основні знання про економічну теорію, історію економічної думки та історію господарства, розширили кругозір загальноосвітніми дисциплінами; на другому – опановували інструменти економічного аналізу. Поряд із базовими економічними, студентам викладалися правові та деякі спеціальні дисципліни, необхідні для роботи у «практичному господарстві». За вдалим висловом викладача І. І. Попова, «Навчальний план Інституту – це органічно пов'язане ціле, а для кожного курсу, введеного в навчальний план, обов'язковою вимогою є повна узгодженість із курсами інших предметів і зі спільним завданням викладання, що ставить перед собою Інститут як вища економічно-комерційна школа».

Отже, першим у переліку навчальних курсів Харківського комерційного інституту йшов курс морального богослов'я, який читав для студентів першого року навчання професор, протоієрей Н. С. Стелецький. Він очолював кафедру богослов'я в Харківському університеті – «справжній трудівник науки», «відданий богослов'ю надзвичайно». У складі самого курсу, орієнтованого на висвітлення християнського погляду на характер відповідальності, студенти знайомилися з філософськими основами найбільших етичних доктрин – починаючи від створених в епоху цивілізацій давнини і закінчуючи індивідуалізмом Ф. Ніцше. Н. С. Стелецький був автором робіт, присвячених критичному аналізу соціально-економічних доктрин соціалізму і комунізму, а також декадентству в культурі. У центрі

уваги Н. С. Стелецького як ученого була проблема «мирної боротьби» з комунізмом як із «соціально-економічним злом».

Уже побіжне ознайомлення з навчальним планом наводить на думку, що гіпотеза «чистого аркуша» – «необтяжливості» Кузнеця знанням економічної теорії, а отже, його особливою теоретичною «неупередженістю» – навряд чи може витримати критику.

У ХКІ теорію політичної економії і історію економічної думки вивчали багато і ґрунтовно. На першому році навчання студенти 2 години на тиждень під керівництвом проф. В. Ф. Левитського вивчали курс «Історії економічних навчань у зв'язку з історією господарського побуту» і 5 годин на тиждень під керівництвом проф. П. І. Фоміна – політекономію. На другому році навчання отримані знання доповнювалися 5-годинним спецкурсом політичної економії під керівництвом приват-доцента І. А. Трахтенберга. Курси Фоміна і Трахтенберга включали практичні заняття, на яких належне місце приділялося критичному розбору напрямків економічної науки і поглядів її представників.

В. Ф. Левитський ставив завдання свого курсу цілком виразно: «Тільки після критичної оцінки економічних шкіл можлива наукова побудова політичної економії». У спогадах А. Р. Гюнтера дається дещо іронічний відгук про В. Ф. Левитського. Але якою б не була його манера читання лекцій, В. Ф. Левитський був визнаним в Росії вченим-економістом. Його курс лекцій «Історія політичної економії у зв'язку з історією господарського побуту», виданий у 1914 р., виконаний на рівні кращих академічних стандартів. В. Ф. Левитський розглядав особливості господарського ладу народів Європи і розвиток економічних поглядів протягом історичних епох, починаючи з грецької античності. У роботі над курсом він спирався на консультації істориків Харківського університету. В епоху Нового часу послідовно аналізувалися школи меркантилізму, фізіократів, англійська класична школа і погляди її представників серед учених Франції і Німеччини,

соціалізм і науковий соціалізм, протекціонізм (Ф. Ліст), історична школа, соціально-політичне спрямування (катедер-соціалізм А. Вагнера). В передмові В. Ф. Левитський зазначає, що до видання не увійшли глави про погляди соціалістичних ревізіоністів і австрійської школи, а також «характеристика нових течій у галузі методології політичної економії». Довідково-бібліографічний апарат курсу містить згадку про провідних представників економічної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст., їх видані роботи на європейських мовах і в російському перекладі.

Історію економічних вчень у зв'язку із історією господарського побуту читав виходець із сім'ї священика Київської губернії В. Ф. Левитський (1854–1939). Після закінчення філософського класу духовної семінарії навчався в Новоросійському університеті (1881 р.), де сильний вплив на нього справив молодий економіст О. С. Постніков, народник і прихильник селянської громади. По закінченні університету два роки В. Ф. Левитський стажувався в університетах Гейдельберга і Берліна. У 1882 р. в Берліні він брав участь у заняттях економічного семінару Г. фон Шмоллера. Практика тривалих закордонних стажувань, переважно у Німеччині та Франції, для молодих учених була загальним правилом того часу. Із чисто фактологічного боку ця обставина могла обумовлювати зв'язок його методологічних позицій з історичною школою. Це ж можна сказати і про інших провідних професорів економічного блогу ХКІ. У їх академічних біографіях виразно простежується щось спільне. А. Н. Анциферов (1867–1942) був випускником юридичного факультету Московського університету (1890) і учнем російського економіста О. І. Чупрова. О. І. Чупров, у свою чергу, в 1872 р. стажувався в Лейпцигу, де слухав лекції ще одного лідера історичної школи В. Г. Ф. Рошера. У 1899–1902 рр. Анциферов стажувався в Німеччині, відвідуючи семінар Й. Конрада; вдруге, у Німеччині та Франції, вивчав кооперацію під керівництвом І. Конрада, Д. Брентано, Ш. Жида, фон Майера. Учнем А. І. Чупрова був і М. Н. Соболев, який також закінчив юридичний факультет

Московського університету (1891) і пройшов дворічне стажування в університетах Німеччини в 1896–1897 р.

Курс Левитського «Історія економічних вчень у зв'язку із історією господарського побуту», виданий як підручник, виявився комерційно успішним та видавався двічі, у 1907 та 1914 рр. О. І. Чупров, автор аналогічного підручника, навіть видав спеціальний додаток до свого курсу із матеріалом, адаптованим під курс Левитського [13]).

Курс будувався на характерній для історичної школи тезі про історичну обумовленість та змінюваність господарчих форм, про зв'язок економічних доктрин із історичним контекстом їх виникнення, тобто із сучасними особливостями економічного розвитку. В. Ф. Левитський розглядав послідовні стадії натурального, міського та народного (грошового, капіталістичного) господарства. Провідні течії економічної думки, від давньогрецької до німецького державного соціалізму А. Вагнера і австрійської школи, аналізувалися паралельно.

У центрі уваги В. Ф. Левитського як вченого були питання сучасної йому економічної методології. Темою його дисертації, захищеної в Ярославському юридичному ліцеї у 1885 р., було «Питання про метод політичної економії у новітній німецькій літературі». У 1890 р. у Московському університеті він знов захистив розширене дослідження «Завдання та методи науки про народне господарство» [4].

Про теоретичний кругозір В. Ф. Левитського свідчить кількість посилань, що налічують згадки на 110 європейських та російських авторів. Серед найбільш згадуваних авторів переважають представники історичної школи, класичної школи політичної економії, катедр соціалізму та марксизму. Переважно цей «чотирикутник» (класична школа – австрійська школа – історична школа – катедр-соціалізм) і розглядає Левитський.

Особливе ставлення В. Ф. Левитського до Дж. Ст. Мілля пояснюється тим, що, за власним зауваженням В. Левитського, покоління російських

економістів 1860–1870-х рр., до якого належав і він сам, було виховане на працях Мілля. Перекладену на російську мову роботу Мілля «Основи політичної економії» в 1860 р. опублікував, супроводивши своїми коментарями, «володар дум» російської інтелігенції М. Г. Чернишевський, що викликало симпатії освіченої молоді того часу.

В основі висновків В. Ф. Левитського є дихотомія економічної теорії та економічної політики. Або, якщо бути більш точним, він наполягає на вирізненні теорії, політики і історії в економіці відповідно до дослідницьких завдань, які ставила перед собою та чи інша економічна доктрина. Так, австрійська школа представляла «чисту теорію», тоді як меркантилізм – «чисту політику», марксизм і класична школа, дотримуючись єдиної методології економічного аналізу, робили принципово різні оціночні та практичні висновки. Історична школа, методологія якої була чужою як класичній школі, так і соціалізму, була на близьких до соціалізму позиціях щодо практичної політики. Елімінуючи небажане змішування «теоретичної та прикладної точок зору», можна було б досягти синтезу існуючих економічних підходів та створити «дійсно наукове» економічне знання, побудоване на загальних закономірностях.

Яким же було ставлення до ідей австрійської школи у Харкові? В. Ф. Левитський відзивався про них позитивно. Перш за все, він визнавав заслуги австрійської школи в розвитку методології економічної науки. В. Ф. Левитському імпонувала критика К. Менгером марксизму і слабких сторін історичної школи. Джерелом більш жорсткого критицизму на адресу австрійців був, найімовірніше, проф. П. І. Фомін, про що буде сказано нижче; у всякому разі тема «Австрійська школа і її критика» фігурувала в порядку керованого ним аспірантського семінару Харківського інституту народного господарства і в 1927 р.

Чисто фактологічно: в академічних біографіях провідних професорів Комерційного інституту простежується зв'язок з історичною школою. В. Ф.

Левитський після закінчення Новоросійського університету два роки стажувався в Гейдельбергу і Берліні. У 1882 р. в Берліні він брав участь у заняттях економічного семінару Г. фон Шмоллер. А. Н. Анциферов був випускником Московського університету і учнем російського економіста А. І. Чупрова, творчість якого перебувала під сильним впливом ідей історичної школи. А. І. Чупров, у свою чергу, в 1872 р. стажувався в Лейпцигу, де слухав лекції ще одного лідера історичної школи – В. Г. Ф. Рошера. У 1899–1902 рр. Анциферов стажувався в Німеччині, відвідуючи семінар Й. Конрада; вдруге, в Німеччині і Франції, вивчав кооперацію під керівництвом І. Конрада, Д. Brentano, Ш. Жида, фон Майера. Учнем А. І. Чупрова був і М. Н. Соболев.

Вплив історичної школи в роботах харківських учених простежується, перш за все, тією увагою, яку приділяли вивченню історичної динаміки господарського розвитку, а також зовнішнім ставленням до суто економічних факторів, що його обумовлюють.

У навчальному плані Комерційного інституту доповнюють політичну економію і історію економічних навчань дисциплінами з історії російської і всесвітньої (професори університету В. Сава і Н. Гольдін), а також землезнавства. Курс землезнавства вів викладач І. І. Попов, у 1912 р. – колишній секретар комісії з організації Вищих комерційних курсів і учасник розробки їхнього навчального плану. На думку І. І. Попова, «Землезнавство ... в Інституті, вищій школі соціальних наук і спеціальній школі соціальної організації ... вивчає і розглядає ... те зовнішнє середовище, в якому і залежно від якого складаються і відбуваються явища соціального життя і, зокрема, явища економічні ... Курс землезнавства, за тлумаченням і висвітленням цих явищ, є курсом антропогеографії, або соціальної географії... Якщо теоська економіка може розглядати явище зовнішнього середовища не більше, як суміжну область, то під час аналізу конкретних явищ господарського життя в багатьох випадках ці останні навряд чи можуть бути розглянуті поза

умовами, що створюються територією, в межах якої вони спостерігаються, і взагалі незалежно від фізико- і біогеографічного середовища ... ».

«Чи не тут витoki чудової ерудиції С. Кузнеця і широти його підходу до розробки проблеми економічного розвитку націй?», – гадають колеги і біографи.

Ключове значення в навчальному плані ХКІ мав курс статистики. Російська статистика розвивалася під впливом російсько-німецького академічного обміну і при безпосередньому сприянні стажувалися в Німеччині російські вчені, перш за все, вже згадуваний А. І. Чупров. Знайомство з Імперським статистичним бюро в Берліні і його директором Ернстом Енгелем справляло на молодих докторантів зі Сходу велике враження. Як результат, до початку ХХ ст. статистична справа в Росії отримала найширший розвиток. Статистичне дослідження охоплювало всі сфери господарського та соціального життя. «Земська статистика за оригінальністю і точністю прийомів дослідження, заснована на подвірному переписі, є нашою чисто національною справою. В ній хибний фундамент нашої національної ідеології», – з видимою гордістю зазначав В. Ф. Левитський. Статистичний аналіз став практично обов'язковою умовою серйозної наукової роботи в економіці.

Курс статистики в ХКІ вів проф. А. Н. Анциферов – учений і крупний представник російського «експертного співтовариства» початку ХХ ст. Поряд із основними європейськими мовами, воронезький дворянин і земський діяч А. Н. Анциферов прекрасно володів італійською, що припускає його близьке знайомство з науковою діяльністю В. Парето. «Курс елементарної статистики» А. Н. Анциферова витримав в Росії три видання. Як авторитетний учений-статистик А. Н. Анциферов притягувався до багатьох великих статистичних досліджень початку ХХ ст. На кінець 1910-х рр. у центрі наукових інтересів вченого були проблеми розвитку кооперативного руху; він був автором наукових робіт і учасником десятків

загальнополітичних і господарських ініціатив у цій галузі. Зокрема, учасником створення і членом правління Народного банку в Москві, одним із авторів прийнятого в 1917 р. закону про кооперативні товариства і союзи.

Цікавився А. Н. Анциферов питаннями демографії і демографічної динаміки. Уже в еміграції ним була опублікована робота «Nemesis: (Демографічний етюд)» (1938 д.), де обґрунтовувалася нова для того часу ідея про уповільнення в майбутньому приросту населення і навіть можливу депопуляцію через «корінний дефект» його структури.

Курс статистики доповнювався курсами вищої математики (викладач В. Х. Даватц) і теорії ймовірностей (викладач С. М. Бернштейн). У 1917 р. С. Н. Бернштейн опублікував в «Повідомленнях Харківського математичного суспільства» працю, у якій вперше дав сучасну побудову аксіоматики теорії ймовірностей. С. Н. Бернштейн, відповідно до своїх переконань стосовно того, що «область докладання математики не має інших меж, крім кордонів самого знання», в харківський період своєї академічної діяльності брав участь і в розробці економічних питань. Свідчення цьому можна відшукати в бібліографії ученого.

Не маючи прямих джерел, складно сказати більш конкретно, що саме виніс молодий С. Кузнець із курсів А. Н. Анциферова і С. Н. Бернштейна. Вказівка на отриману в Харкові сильну математико-статистичну підготовку стало загальним місцем у присвячених С. Кузнецю біографічних публікаціях. Навряд чи переконаність Кузнеця, що статистика здатна прояснити те, що приховано від погляду «чистого» теоретика, і що вона важлива для подальшого розвитку економічної теорії, для трансформування економіки в реалістичну «теорію економічних змін», з'явилася без впливу того, що він вивчав у Харкові.

Центральне місце в навчальному плані ХКІ першого і другого років навчання займали три тісно пов'язані навчальні курси: політична економія, економічна географія і економічна політика. Подібний поділ спирався на

розрізнення завдань політичної економії, що вивчає «економічні явища в загальних рисах», і економічної політики «прикладної політичної економії», що досліджує господарські відношення, «але в зв'язку з тими змінами в народному господарстві, які бажані з погляду досягнення людського добробуту».

Курс економічної політики вів декан економічного факультету ХКІ, професор М. Н. Соколов вчений-економіст, публіцист, експерт у галузі міжнародної торгівлі і державної господарської політики. До свого обрання професором кафедри фінансового права Харківського університету в 1912 р. Соколов довгий час викладав у Томському університеті. Йому належали дослідження з проблем економічного розвитку Сибіру. У підручнику «Нариси економічної політики промисловості і торгівлі» (1916 р.). М. Н. Соколов так визначає предмет свого курсу: «економічна політика охоплює заходи публічної влади, які мають на меті сприяти розвитку господарського життя і продуктивних сил народу, розкриває теорію політичної економії». Проте в тому, що стосується застосовуваних державою коштів для розвитку народного господарства, курс М. Н. Соколова не виходить за рамки класичної ліберальної традиції і катедер-соціалізму початку століття.

У 1912–1915 рр. М. Н. Соколов брав участь у дискусії з проблеми перегляду російсько-німецької торгової угоди. Соколов належав до тих економістів, які критично ставилися до курсу форсованого розвитку промисловості в Росії, що здійснювався протягом десятиліть, та інтегральною частиною якого був протекціонізм у зовнішній торгівлі. Ще в Томську М. Н. Соколов вказував на серйозні недоліки російського митного тарифу, який був, за його словами, «строкатим букетом ставок різної протекційної сили і значення». Особливий скепсис у М. Н. Соколова викликала сама ідея досягнення повної господарської незалежності від зовнішніх ринків. На його думку, назрілу митну реформу слід було провести відповідно до потреб і економічних інтересів споживачів, перш за все –

сільського населення. Соболев виступив проти повернення в повоєнний час до автономної митної політики і пропонував розвинути систему конвенційних тарифів із проведенням принципу умовного (обмеженого) найбільшого сприяння.

У 1916 р. М. Н. Соболев став учасником робіт над планом «грандіозних економічних реформ», що створювалися під егідою Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі. Соболев висунув проект фінансової реформи, що вимагала перенести центр ваги оподаткування з непрямих на прямі податки. Після Лютневої революції 1917 р. М. Н. Соболев увійшов до складу Вищої економічної ради. У серії публікацій літа – осені 1917 р. він пропонував здійснити комплекс заходів для стабілізації економічної обстановки. У 1918 р. М. Н. Соболев був державним експертом Української Держави з аграрного і фінансового питань та зовнішньої торгівлі.

До іншого типу вчених належав проф. П. І. Фомін, який вів курси політичної економії та економічної географії. Він був завідуючим статистичною службою і секретарем Ради з'їздів гірничопромисловців півдня Росії, а також близьким співробітником підприємця, загального і державного діяча – Н. Ф. фон Дітмара, який очолював цю організацію

Рада з'їздів гірничопромисловців півдня Росії об'єднувала групу гірничо-металургійних концернів Донецького басейну. Рада з'їздів мала апарат, статистичне бюро і ряд постійних і тимчасово діючих комісій. На початку ХХ ст. Радою з'їздів були здійснені великі заходи, що зачіпали технічну політику в галузі, соціальний розвиток регіону, розширення транспортної інфраструктури, аналіз ринків збуту та формування мережі професійної освіти. У 1902 р. під прикриттям збутової фірми «Продамет» металургійними концернами півдня був створений синдикат, що охопив 85 % імперського ринку виробів металургії. Вся ця широка діяльність спиралася на прекрасно поставлену статистичну та довідково-аналітичну службу, яку в 1897 р. створив Н. Ф. фон Дітмар, а з 1899 року очолював П. І. Фомін.

Свою академічну діяльність П. І. Фомін почав у 1911 р. з прочитання пробної лекції «Про синдикати і трести. (Предмет і завдання вчення про синдикати і трести)» в Харківському університеті. З відкриттям у 1912 р. Вищих комерційних курсів Фомін отримав тут місце приват-доцента і два ключові навчальні предмети. У 1916 р. він захистив у Харківському університеті як магістерську дисертацію працю «Гірська і гірничозаводська промисловість півдня Росії».

П. І. Фомін був одним із найбільш ініціативних професорів ХКІ. У 1911 р. разом з Н. Ф. фон Дитмаром він взяв найактивнішу участь у справі створення Комерційного інституту і виступив із низкою публікацій, в яких висловив своє бачення завдань вишу і постановки в ньому навчального процесу. Фомін закликав «залишити застарілі прийоми шмоллерівського історизму і політиканства» і звернутися до вивчення «реальних умов сучасної промислової дійсності». Зв'язок із практикою, вивчення «реального господарства», використання методів математичної статистики – таке було «кредо» П. І. Фоміна як викладача і вченого.

Більш важко визначити теоретико-методологічні основи, на які спирався П. І. Фомін (1873–1936). Він був людиною дещо іншого кола й іншого покоління, ніж В. Ф. Левитський. На жаль, виданих конспектів або програми курсу політичної економії Фоміна не існує. Якщо припустити, що він був близьким до аналогічного навчального курсу, виданого у 1919 р. проф. М. М. Соболевим, колегою та близьким співробітником П. І. Фоміна, курс повинен був мати типову для свого часу структуру, складаючись із трьох розділів: «Вчення про виробництво», «Теорія розподілу суспільного доходу», «Теорія обміну» та наслідуючи схему все того ж Дж. Ст. Мілля.

Але більш вірогідним є, що зміст навчальних курсів П. І. Фоміна більше відображує виданий конспект його лекцій «Нариси економічного описання Росії» (економічної географії – 1914) та виданий текст його вступної лекції до викладання на Харківських вищих комерційних курсах «Про синдикати і

трести: предмет і завдання вчення про синдикати і трести». У цих лекціях ми бачимо досить оригінальний для свого часу авторський підхід, якій досить далеко відійшов від схеми Дж. Ст. Мілля. Він є відображенням досвіду Фоміна як людини, яка брала участь у конкретній діяльності об'єднання великих корпорацій – у дослідженні ринків і корпоративних фінансів, розвитку секторальної статистики, виробленні спільної політики підприємств галузі.

Фомін близько підходить до вироблення структурного підходу до дослідження господарства. Він аналізує його у розрізі підприємств, галузей та економічних районів. Фомін робить піонерську для вітчизняної економічної думки роботу у виробленні теорії фінансово-промислових об'єднань, аналізує передумови їх виникнення, засади організації, політику. Фомін систематично досліджує статистичні показники, що характеризують галузеву та секторальну динаміку виробництва у економіці.

Проаналізувати структуру посилань у праці Фоміна важче, ніж у праці Левитського. Серед них багато робіт російських авторів, присвячених окремим ситуативним питанням. Серед теоретиків економічної думки згадуються праці М. І. Туган-Барановського («Промислові кризи») та В. Леніна («Розвиток капіталізму в Росії»). Проблематика розвитку знаходиться у центрі уваги Фоміна.

Багато уваги він приділяє економічним кризам. Особливо промисловій кризі 1899–1902 рр., яка призвела до низки резонансних подій, включаючи банкрутства фінансово-промислових імперій фон-Дервіза і Мамонтова, паніку на Петербурзькій біржі та самогубство організатора першого російського концерну І. К. Алчевського. Усе це Фомін мав можливість спостерігати, перебуваючи близько до центру подій. Фомін поділяє схему розвитку економічного циклу М. І. Туган-Барановського (визначену коливаннями платоспроможного попиту та інвестиційним циклом) та бачить фундаментальну причину кризи 1899–1902 рр. у секторальній диспропорції –

невідповідності рівнів розвитку промисловості та сільського господарства, коли останнє не забезпечувало платоспроможного попиту на продукцію індустрії.

У 1914 р. за рапортом Фоміна при Вищих комерційних курсах був організований Кабінет економічного вивчення Росії. Цей підрозділ мав скромний статус навчально-допоміжної установи при курсах. Однак його створенням від початку переслідувалися більш амбітні цілі. Концепцію діяльності кабінету П. І. Фомін виклав у статті «Економічне вивчення Росії: До питання про заснування Інституту економічного вивчення Росії». Явним прикладом, який надихав Фоміна, був Кільський інститут світової економіки, який почав діяти в тому ж 1914-му році. Кабінет мав невеликий за чисельністю технічний персонал, але, залучивши до робіт наукових співробітників з числа випускників і здібних студентів, а також формуючи з них дослідницькі групи за окремими напрямками, мав можливість істотно розширити масштаб робіт. Метою Кабінету було заявлено збирання та систематизація статистико-економічних відомостей, що характеризують промислове, торговельне та фінансове життя Росії. З березня 1915 р. почали публікуватися Бюлетені Кабінету, які містили статистичні зведення і графіки динаміки основних показників народного господарства Росії за 26 розділами. Бюлетені виходили 10 разів на рік російською, французькою, англійською мовами і розповсюджувалися за передплатою.

Кабінет проводив дослідницькі програми в інтересах комерційних фірм, громадських об'єднань і державних відомств. Повідомляючи про діяльність Кабінету, особливий акцент П. І. Фомін робив на роботах із застосуванням методів математичної статистики – «цій роботі слід надати особливе значення, беручи до уваги, що робота ця представляє вкрай цікаве застосування методів наукового аналізу до статистичних даних, що характеризують живу економічну дійсність – промисловий розвиток Росії, – має цінність і з практичної, і з науково-педагогічної точки зору». Кабінет з

його бібліотекою, картотеками і архівом статистико-економічних відомостей щодо гірської і гірничозаводської промисловості Росії був відкритий для занять всім бажаючим студентам. Участь С. Кузнеця в дослідницьких проектах Кабінету не може бути підтверджена документально. Але його знайомство з діяльністю цієї установи, якій надавали велике значення змісту навчальних курсів ХКІ, можна вважати безсумнівним.

Курс політичної економії П. І. Фомін вважав за потрібне випереджати «пропедевтичним» введенням, що починалося зі з'ясування таких понять, як «визначення», «причина», «закон». Ймовірно, саме там студенти знайомилися з методологічним емпіризмом, що згодом так захопив У. Мітчела у Кузнеця.

Нарешті, за думкою В. Ф. Левитського про необхідність виділення науки про фінанси в окрему наукову дисципліну, в навчальному плані 2-го року навчання присутній спеціальний курс політичної економії, присвячений проблемам теорії грошей і грошового обігу. Вів курс приват-доцент Й. Трахтенберг, згодом академік АН СРСР і видатний радянський теоретик в області грошового обігу, економічних криз і світового господарства. Мабуть, крім меншовика А. Р. Гюнтера, це була єдина людина серед професорсько-викладацького складу ХКІ, хто дійсно мав ліворадикальні політичні симпатії. Згідно з автобіографією, Й. А. Трахтенберг з 1902 р був членом РСДРП, «з II з'їзду примикав до більшовиків» і протягом ряду років вів життя «професійного революціонера». Що однак не завадило йому вчитися в Берлінському та закінчити Томський університети. Легалізувавшись, Й. А. Трахтенберг викладав в ХКІ з 1914 по 1921 рр. У Харкові вийшло перше видання її об'ємної праці «Паперові гроші. Нарис теорії грошей і грошового обігу», в якому він піддав критичному аналізу існуючі концепції, включаючи кількісну (Уокер, Нікольсон, Маршалл, Тауссіг, Семнер, Корвер, Джонсон, Фішер, Кларк, Крук, Селігман), товарну (Тук, Вагнер, Маркс) і кон'юнктурну (ТуганБарановський) теорії грошей.

Спецкурс Трахтенберга повинен був дати слухачам уявлення про роль фінансового капіталу, методи його діяльності і вплив на народне господарство. На лекціях в 1916–1917 навчальному році докладно вивчалися книги А. М. Рикачова «Гроші та грошова влада» і М. І. Туган-Барановського «Паперові гроші та метал», а на практичних заняттях критичному розбору піддавалися праці класиків політичної економії. Мабуть, так само справа йшла і в 1919-му році.

Характеристика змісту навчальних курсів ХКІ буде неповною без згадки про одну рису, яка складала «дух часу» революційних 1918–1919 рр.

У середовищі викладачів Харківського університету і ХКІ традиційно сильними були кадетські симпатії. Багато з провідних професорів ХКІ були керівними членами харківської організації партії кадетів. У партійному списку ПНС на виборах в Харківську міську думу в червні 1917 р. можна було бачити М. Н. Соболева (№ 2), А. Н. Анциферова (№ 3), директора Комерційного інституту В. Ф. Тимофєєва (№ 4), В. Ф. Левітського (№ 12), професорів і викладачів Таубера, Красуського, Жилиєва, Раєвського, Фавро, які викладали в ХКІ. Уже в 1917 р М. Н. Соболев і А. Н. Анциферов активно виступали у пресі з аналізом програмних цілей і практики більшовизму. Пережитий на початку 1918 р. і першій половині 1919 р. досвід радянзації України тільки загострив різке неприйняття більшовицького режиму.

Після заняття Харкова Добровольчою армією 25 червня 1919 р. Харківський комерційний інститут, поряд з університетом, став центром широкої антибільшовицької просвітницької роботи. Координував її Академічний союз, який об'єднав професуру міста, і Осваг – інформаційно-пропагандистське агентство Збройних сил півдня Росії. Засідання Академічного союзу проходили в ХКІ, а в його актовій залі проводилися публічні лекції, які висвітлювали правові основи життя демократичної держави, робоче питання і аграрну політику, показуючи антицивілізаційну і руйнівну сутність більшовизму. 4 липня в інституті були відкриті Курси

права і політики Освага, на які відразу ж записалися близько 400 осіб, головним чином студенти ХКІ, а також службовці різних відомств і учні середніх навчальних закладів. В інституті проводилися концерти і танці зі зборами на користь лазаретів і інших потреб Добровольчої армії.

У жовтні 1919 р. велика група професорів Харківського університету, Комерційного інституту і інших вузів міста підписали текст «Звернення російських учених до Європи». «Заклик» складався з 19 пунктів і містив різку критику вождів більшовизму, названих утопістами і фанатиками з кримінальним минулим, що ховаються під псевдонімами (Ленін, Троцький), а також критику їх політики. В пп. 13–18 говорилося про причини економічної розрухи. Можна тільки здогадуватися, наскільки повно відображувалися антибільшовицькі настрої професорів в їх лекційних курсах. С. Кузнець був безпосереднім свідком інтелектуального процесу епохи революції. Такою була обстановка осіннього семестру 1919 р.

Остаточно оволодівши Харковом 12 грудня 1919 р., більшовики зробили все, щоб ліквідувати такі опозиційні центри, як Комерційний інститут і Харківський університет. Університетській освіті місця в більшовицькій Росії не було. Харківський університет був розчленований на факультети і перетворений в Харківський інститут народної освіти. Юридичний факультет університету був приєднаний до Комерційного інституту – мабуть, того факту, що багато професорів юридичного факультету викладали в ХКІ, для радянських відповідальних працівників було достатньо, щоб не помітити інших відмінностей в цілях діяльності цих двох навчальних закладів. В результаті такої реорганізації утворився Харківський інститут народного господарства.

Комерційний інститут був позбавлений бібліотеки, лабораторій, обладнання і викинутий у будівлю єврейської богадільні по вул. Садово-Куликовській, 3. Важкими були втрати у викладацькому складі. А. Н. Анциферов, В. Х. Даватц, І. В. Ємельянов, Д. Н. Іванцов покинули місто з

відступаючими частинами Добровольчої армії і вирушили в еміграцію. А. М. Терпигорєв, Й. А. Трахтенберг виїхали в Москву. В. Ф. Левитський був відданий під слідство за «антирадянську діяльність», В. І. Сава – розстріляний ...

Згодом П. І. Фомін назвав період з кінця 1919 р. «змушеним паралічем інститутського життя»: «Весь ... період з кінця 1919 р. до жовтня 1922 р., по суті, був присвячений спробам врятувати від остаточної деморалізації інститут, позбавлений приміщення, бібліотеки, позбавлений можливості організувати скільки-небудь правильні лекційні роботи, залишився без кабінетів і лабораторій, без мінімального майна і обладнання ... Будинки, зайняті інститутом, побудовані спеціально для єврейської богадільні, з вузькими сходами і коридорами, де насилу можуть протиснутися одна біля одної дві зустрічні хвилі студентів, з недостатніми приміщеннями для аудиторій... таке положення ставить дуже серйозні перешкоди розвитку університетської роботи».

Важкі умови життя і навчання підштовхнули сім'ю С. Кузнеця до рішення покинути СРСР. За ризьким мирним договором 1921 р. Пінськ і Рівне відходили до Польщі, і біженці Першої світової отримували формальне право повернутися додому. Семен Кузнець і його брат Соломон заздалегідь здійснили подорож по Дніпру з метою визначити шляхи повернення на батьківщину. Навесні 1922 р. підробленими документам сім'я Семена Кузнеця покинула СРСР. У березні 1922 р. Семен і Соломон через Варшаву і вільне місто Данциг переправилися до США ...

Такими були події, пов'язані з навчанням Саймона Кузнеця в Харкові.

По закінченні необхідно сказати кілька слів про можливу роль харківського періоду академічної біографії Саймона Кузнеця у становленні його поглядів в області «економіки розвитку». Цей напрямок у світовій економічній науці оформився в 1950–1960-ті рр. Але в Росії дискусії про «стратегії розвитку» почалися значно раніше. На Заході або, краще сказати, в

англо-американській економічній науці, економічна теорія тривалий час не обговорювала критерії вливання капіталу. Такі питання зв'язувалися з теорією ринкової рівноваги, і самі поняття розвитку і зростання в дискусіях були відсутні. У Росії весь спектр проблем, пов'язаних із темпами, напрямками, пропорціями, умовами і стимулами прискореного господарського розвитку, був порушений на кінець XIX ст. і відображений у роботах С. Ю. Вітте і Д. І. Менделєєва, що спиралися на ідеї Ф. Ліста. У передвоєнні роки дискусія отримала новий поштовх у зв'язку з розглядом питання про нездатність промисловості країни задовольнити швидко зростаючий попит із боку держави і сільськогосподарського сектора економіки. У повну силу проблема прискореного економічного розвитку була порушена в СРСР в 1920-ті роки, напередодні скочування до політики сталінської індустріалізації.

Саймон Кузнець не упукав з поля зору економічну дискусію, що йшла в СРСР. Він багато писав про радянську статистику, видав збірку з проблем статистичних зіставлень, у 1920-х рр. рецензував і переклав маловідомі на Заході роботи Н. Д. Кондратьєва, Е. Е. Слуцького, А. С. Первушина, А. Л. Вайнштейна.

Визнаємо, що відновити більш-менш повно наукові погляди, вагу у світовій академічній спільноті і значущі досягнення вчених харківської економічної школи початку XX ст., нині вкрай складно. Ця задача зажадала б від дослідника знання занадто великого контексту, який став не тільки справою давнього минулого, а й був загороджений від нас завісою 70-річної епохи, – після неї вітчизняна економічна наука почала свій рух зі стану дійсно «*tabula close to rasa*».

Проте відновлені основи навчального плану ХКІ, окреслені тут короткі академічні портрети його вчителів вказують на можливі паралелі між ними і характерними рисами наукової діяльності самого Кузнеця. В кінцевому підсумку, в особистій історії Кузнеця ми бачимо окремих випадок того

потужного потоку «мізків», ідей і технологій, який кинувся до США з охопленої війнами і соціальними катаклізмами Європи першої половини ХХ ст.